

E r i c h
FROMMM
STRACH
ZE
SVOBODY

~~naných z veřejných prostředků do značné míry zmírnila špatné důsledky pro nezaměstnané nejen ekonomicky, ale i psychologicky, zůstává přesto pro valnou většinu lidí břemeno možné nezaměstnanosti psychologickou zátěží a hrůza z ní vrhá stín na celý život. Mít zaměstnání – bez ohledu na jeho druh – znamená pro mnohé všechno, co by mohli od života chtít a zač by byli vděční. Pro nezaměstnaného je také hrozbou stáří. U mnohých zaměstnání se požadují jen lidé mladí a dokonce nezkušení, kteří jsou ještě přizpůsobiví; to znamená, ti, kdo jsou ještě tvární a bez potíží se přetvoří v ony šrouby, které jsou právě v tom určitém osazenstvu žádoucí. Ohrožení válkou rovněž přispělo k pocitu individuální bezmocnosti. Jistě, války byly v 19. století také. Od poslední války však hrozivě vzrostly možnosti ničení – počet lidí postižených válkou narostl do té míry, že to zasáhlo každého bez výjimky. Tak se hrozba války stala noční můrou, která, i když si ji mnozí, dokud se jejich národ do války skutečně nezaplete, neuvědomují, zachmuřila jejich životy a posílila jejich pocit strachu a bezmocnosti.~~

„Životní styl“ celé doby odpovídá obrazu, který jsme načrtli. Veliká města, v nichž je jedinec ztracený, stavby jako hory, stálé akustické bombardování rozhlasem, dlouhé titulky měnící se třikrát denně neponechávají člověku možnost volby rozhodovat o tom, co je důležité, revue, v nichž stovka děvčat s přesností hodinek předvádí svou schopnost vyřadit individualitu a účinkovat jako mocný, byť příjemný stroj; bubnující rytmus jazzu – tyto a mnohé drobnosti vyjadřují konstelaci, kdy jedinec stojí tváří v tvář nekontrolovatelným rozměrům a je v porovnání s nimi zrnkem prachu. Nezbývá mu nic než držet krok jako pochodující voják nebo dělník u nekonečného pásu. Může jednat, smysl pro nezávislost a významnost je však ten tam.

Jak veliký je pocit strachu a bezvýznamnosti průměrného Američana, vyplývá podle všeho jasně z oblíbenosti filmu s Mickey-Mousem. Je to jen jedno téma – i když v mnoha variacích – vždy jde o totéž: něco velice malého pronásleduje a ohrožuje něco ohromně silného, co hrozí, že to malé zabije nebo pohltí. Malý tvor utíká, případně se mu podaří uniknout nebo dokonce nepřítele zneškodnit. Lidé by nebyli s to se stále dívat na tolik variací jednoho tématu, kdyby se za tím malým tvorem neskrýval jejich vlastní citový život. Zřejmě je tím malým tvorem ohroženým mocným nebezpečným nepřítelem divák sám; je to takové, jak to cítí on a je to stejná situace, s níž se on sám může ztotožnit. Kdyby ovšem nebylo happy endu, nebylo by toto téma stále atraktivní. Divák tím vším prožívá jaksi své vlastní obavy a pocity malosti a nakonec se mu dostává uspokojujícího pocitu, že přese všechno bude zachráněn a dokonce toho nejsilnějšího porazí. Ale – a to je důsledek a smutná část tohoto „happy endu“ – jeho záchrana závisí většinou na jeho schopnosti utéci a na nepředvídané náhodě, jež umožní netvora polapit!

Situaci, v níž se jedinec nalézá v naší době, předvíдали už jasnozřiví myslitelé v 19. století. Kierkegaard popisuje bezmocného jedince, rozervaného a trýzněného pochybnostmi, zaplaveného pocitem osamělosti a bezvýznamnosti. Nietzsche předvídal, že se dostaví nihilismus – který se skutečně projevil v nacismu – a rýsuje obraz „nadčlověka“ jako popření bezvýznamného a nerozhodného jedince, kterého pozoroval ve skutečnosti. Franz Kafka postihl

téma bezmocnosti člověka s pronikavou přesností celým svým dílem. Ve svém *Zámku* popisuje člověka, jenž chce navázat spojení s tajemnými obyvateli zámku, o nichž předpokládal, že by mu mohli říci, co má dělat a ukázali by mu jeho místo ve světě. Veškerý jeho život se vyčerpává šíleným úsilím dosáhnout setkání s nimi, to se mu však nikdy nepodaří a on zůstává sám se svým pocitem naprosté bezvýznamnosti a bezmocnosti.

Pocit izolovanosti a bezmocnosti vyjadřuje překrásně následující ukázka Juliana Greena: „Věděl jsem, že ve srovnání s Vesmírem znamenáme jen velice málo, věděl jsem, že nejsme ničím; ale tuto nesouměřitelnost s ničím se mi zdá být nutné nějak překonat a uklidnit se. Ony postavy, ony rozměry za hranicí lidského myšlení jsou naprosto přemáhající. Existuje něco, čeho se můžeme jakkoliv přidržet? Uprostřed chaosu iluzí, do nichž jsme po hlavě vrženi, vyčnívá jedna pravá věc, a tou je – láska. Všechno ostatní je nicota, jediná pustá prázdnota. Zíráme do hluboké, temné propasti. A bojíme se.“⁵

Pocit individuální izolovanosti a bezmocnosti, vyjádřený těmito spisovateli a prožívaný rovněž mnohými tzv. neurotiky, si však průměrný normální člověk neuvědomuje. Příliš se toho bojí. Překrývá to rutina jeho každodenních činností, sebedůvěra a uznání, jež mu poskytují jeho soukromé a společenské vztahy spolu s úspěchem v podnikání a množství všemožných rozptýlení, „zábavy“, „uzavírání známostí“, „cestování“. Hvízdání v temnotě však nepřináší světlo. Osamělost, strach a zmatek zůstávají; natrvalo je to nesnesitelné. Břemeno „svobody“ je neúnosné. A nepodaří-li se člověku dospět od negativní svobody k pozitivní, musí se snažit svobodě uniknout. Hlavními společenskými cestami úniku naší doby je podřízení se nějakému „führerovi“, jako je tomu ve fašistických zemích, a nutková konformita, jak k ní dochází v naší vlastní demokracii. Než přistoupíme k popisu těchto dvou modelů úniku, musím požádat čtenáře, aby se mnou sledoval vysvětlení spleť psychologických mechanismů úniku. Některými z těchto mechanismů jsme se již zabývali v předchozích kapitolách, pro plné pochopení psychologického významu fašismu a zautomatizování člověka v moderní demokracii je však nutné pochopit psychologické jevy nejen obecně, ale i v jednotlivostech a v jejich konkrétním působení. Čtenář by to mohl chápat jako odbočení, ve skutečnosti je to však nutná součást našeho celého výkladu. Právě tak jako nelze náležitě pochopit psychologické problémy bez znalosti jejich společenského a kulturního pozadí, nelze ani porozumět společenským jevům bez znalosti psychologických mechanismů jako jejich základů. V následující kapitole se pokusíme tyto mechanismy analyzovat, odhalit, co se přitom v člověku odehrává, i ukázat, jak jsme ve své snaze uniknout osamělosti a bezmocnosti pohotově ochotní vzdát se svého vlastního JÁ tím, že se podřídíme novým formám autority, anebo že se z vnitřní nutkavosti přizpůsobíme všeobecně přijímaným – konvenčním vzorům chování.

---

⁵ Julian Green, „*Personal Record*“, 1928–1939. Přeložil J. Godefroi, Harper Brothers, New York, 1939.

MECHANISMY ÚNIKU

Ve svém pojednání jsme dospěli k současné době a chtěli bychom pokročit k diskusi o psychologickém významu fašismu a významu svobody v autoritářských systémech i v naší vlastní demokracii. Protože však hodnota našich veškerých argumentů závisí na platnosti našich psychologických předpokladů, považuji za žádoucí přerušit obecný myšlenkový proud a věnovat kapitole podrobnějšímu a konkrétnějšímu vysvětlení oněch psychologických mechanismů, o nichž jsme se již zmínili a k nimž se později vrátíme. Tyto předpoklady vyžadují podrobný výklad, protože jsou založeny na koncepcích souvisejících s nevědomými silami a se způsoby jejich vyjadřování v racionalizacích a charakterových rysech. Tyto koncepce, pokud nejsou pro mnohé čtenáře vůbec cizí, si přinejmenším zasluhují promyšlení.

V této kapitole se záměrně odvolávám na individuální psychologii a na pozorování získaná zevrubným studiem jednotlivců při psychoanalytickém vyšetřování. I když psychoanalýza nedosahuje onoho ideálu, k němuž mnoho let směřovala akademická psychologie, totiž přiblížit se experimentálním metodám přírodních věd, přesto je naprosto empirickou metodou, založenou na pečlivém pozorování necenzurovaných myšlenek, snů a fantazií člověka. Jen psychologie, která pracuje s koncepcí nevědomých sil, může proniknout do matoucích racionalizací. Čelíme jim analýzou jedince nebo kultury. Mnohé zdánlivě neřešitelné problémy najednou zmizí, vzdáme-li se představy, že motivy, o nichž si lidé *myslí*, že je motivují, jsou nezbytně tytéž, které je ve skutečnosti nutí jednat, cítit a myslet právě tak, jak to činí.

Mnohý čtenář vznese otázku, zda je možno aplikovat poznatky získané pozorováním jednotlivců na psychologickou explanaci skupin. Naše odpověď to plně potvrzuje. Každá skupina se skládá z jednotlivců a psychologické mechanismy, jejichž fungování ve skupině sledujeme, mohou být proto jen mechanismy působící v jednotlivcích. Studium individuální psychologie jako základu pro porozumění sociální psychologii bychom mohli porovnat se studiem objektu pod mikroskopem. To nám umožňuje odhalit skutečné jednotlivosti psychologických mechanismů, jejichž fungování sledujeme v širším měřítku společenského procesu. Není-li náš rozbor sociálně psychologických jevů založen na podrobném studiu chování jednotlivce, postrádá empirický charakter, a proto i platnost.

I když však připustíme, že studium chování jednotlivce takový význam má, mohl by se někdo zeptat, zda studium lidí, které obvykle označujeme za neuroticky, může být nějak užitečné pro posouzení problémů sociální psychologie. Opět se domníváme, že i tuto otázku je třeba zodpovědět kladně. Jevy, jež pozorujeme u neurotické osoby, se v podstatě neliší od těch, které

nacházíme u lidí normálních. U neurotické osoby jsou jen důraznější, zřetelnější, přístupnější uvědomění než u osoby normální, která si mnohdy problém, jež by si zasluhoval studia, ani neuvědomuje.

Abych to lépe objasnil, považuji za užitečné vysvětlit krátce pojmy „neurotický“ a „normální“ či „zdravý“.

Pojem „normální“ nebo „zdravý“ můžeme definovat dvojím způsobem. Za prvé: ze stanoviska fungující společnosti může být označen za normální nebo zdravou osobu ten, kdo je schopen plnit společenskou roli, jež mu v dané společnosti připadá. Konkrétněji to znamená, že je schopen pracovat podle žádoucího stříhu určité společnosti a dále je schopen podílet se na její obnově, to znamená, že je schopen založit rodinu. Za druhé: ze stanoviska jedince rozumíme pod zdravím a normálností jeho co největší růst a štěstí.

Kdyby byla daná společnost strukturovaná tak, aby nabídla co největší možnosti pro jeho štěstí, pak by se obě hlediska kryla. Není tomu tak však ve většině společností, jež známe, včetně naší vlastní. I když se liší co do stupně podpory cílů individuálního růstu, mezi cílem hladce fungující společnosti a cílem plného rozvoje jednotlivce existují rozdíly. Tento fakt nám přikazuje rozlišovat přesně obě pojetí zdraví. Jedno pojetí určují společenské potřeby, druhé hodnoty a normy týkající se životních cílů jedince.

Toto rozlišování se naneštěstí opomíjí. Pro mnohé psychiatry je struktura jejich společnosti něco tak samozřejmého, že nepřiliš přizpůsobený člověk má vypálené znamení méněcennosti. Na druhé straně dobře adaptovaná osoba se považuje v pojmech stupnice lidských hodnot za člověka hodnotnějšího. Kdybychom oba pojmy „normální“ a „neurotický“ rozlišovali, dospějeme k následujícímu závěru: člověk, který je normální v chápání dobré adaptace, je často v pojmech lidských hodnot méně zdravý než neurotik. Často je dobře přizpůsobený jen proto, že se vzdal svého vlastního JÁ, aby se stal více či méně takovou osobou, o jaké se domnívá, že se od něj žádá. Všechna skutečná individualita a bezprostřednost se tím může ztratit. Na druhé straně neurotickou osobu můžeme charakterizovat jako někoho, kdo není připraven vzdát se úplně boje za sebe sama. Zřejmě se jeho snaha o záchranu vlastního JÁ setkala s neúspěchem a místo aby tvořivě své JÁ vyjádřil, našel řešení v neurotických příznacích a stáhl se do života fantazie. Nicméně je ze stanoviska lidských hodnot méně zmrzačen než typ normální osoby, jež svou individualitu ztratila úplně. Není třeba říkat, že existují lidé, kteří neurotici nejsou, a přesto svou individualitu v procesu adaptace neutopili. Ale stigma, vypálené neurotickému člověku, se nám zdá neopodstatněné. Oprávněné je jen tehdy, máme-li na mysli neurotika v pojmech společenské výkonnosti. Pokud jde o celou společnost, nemůže se pojmu neurotický ve zmíněném smyslu použít, protože by společnost nemohla existovat, kdyby její členové společensky nefungovali, ze stanoviska lidských hodnot by však mohla být společnost označena za neurotickou v tom smyslu, že jsou její členové zmrzačeni v růstu své osobnosti. Protože se pojmu neurotický tak často užívá pro označení nedostatku společenského fungování, dal bych přednost tomu, abychom nemluvili o společnosti jako o neurotické, ale o tom, co stojí v cestě lidskému štěstí a seberealizaci.

Mechanismy, o nichž budeme v této kapitole mluvit, jsou mechanismy úniku, vyplývající z nejistoty osamělého jedince.

Jakmile se rozpadnou primární vazby, jež jedinci poskytovaly jistotu, jakmile jedinec stane vůči vnějšímu světu tvář v tvář sám jako úplně oddělená veličina, otevírají se mu dvě cesty jak uniknout nesnesitelnému stavu bezmocnosti a osamělosti. Jednou cestou může postoupit k „pozitivní svobodě“; může se dobrovolně spojit se světem v lásce a práci, v opravdovém vyjádření svých citových, smyslových a rozumových schopností; může se tak opět sjednotit s lidstvem, přírodou i se sebou samým, aniž se současně vzdá nezávislosti a integrity svého jedinečného JÁ. Druhá cesta, která se před ním otevírá, ho vede k tomu, aby se vzdal své svobody a aby se snažil uniknout své osamělosti tím, že se vyhne propasti, jež se rozevřela mezi jeho individuálním JÁ a světem. Tato druhá cesta ho nikdy znovu nesjednotí se světem; tak, jak s ním byl spřízněný předtím, než se z něho vynořil jako „individuum“, protože jeho vydělení z něho je nezvratné; je to únik z nesnesitelné situace, jež by mohla učinit život nesnesitelným, kdyby se prodloužila. Pro tuto cestu úniku je příznačný nutkavý tlak, jako tomu je u každého útěku před hrozící panikou; vyznačuje se také tím, že se člověk víceméně úplně vzdá individuality a integrity svého JÁ. Není proto řešením vedoucím ke štěstí a pozitivní svobodě. Je to v podstatě řešení, s nímž se setkáváme u neurotických jevů. Zmírňuje nesnesitelnou úzkost a umožňuje žít vyhnutím se panice, avšak problém, který leží pod povrchem, neřeší a za to platí způsobem života, jenž se skládá často jen z automatických nebo nutkavě-nátlakových činností.

Některé z těchto mechanismů úniků mají pro společnost poměrně malý společenský význam, setkáváme se s nimi v nepatrné míře jen u jednotlivců s těžkými mentálními a emocionálními poruchami. V této kapitole pojednám jen o těch mechanismech, jež jsou významné z hlediska kultury a jejichž pochopení je nutným předpokladem pro psychologický rozbor společenských jevů, jimiž se budeme zabývat v následujících kapitolách – fašismu a moderní demokracie.¹

1. Autoritářství

Prvním mechanismem úniku před svobodou, kterým se hodláme zabývat, je tendence vzdát se nezávislosti svého vlastního individuálního JÁ, sloučit je s někým nebo s něčím mimo sebe sama, a tak získat sílu, která jeho vlastnímu JÁ chybí. Anebo, řečeno jinými slovy, hledat nové „sekundární vazby“ jako náhradu za vazby primární, které ztratil.

Výraznější formy tohoto mechanismu nacházíme v pokusech o podřízenost nebo ovládnutí, nebo, jak bychom se spíše vyjádřili, v masochis-

---

¹ Z jiného hlediska ve svých „neurotických trendech“ dospěla K. Homeyová (*New Ways in Psychoanalysis*) k pojetí, které se v určitém směru podobá mému pojmu „mechanismy úniku“. Hlavní rozdíly mezi oběma koncepcemi jsou: neurotické tendence jsou hnacími silami v individuální neuróze, zatímco mechanismy úniku jsou hnacími silami u normálního člověka. Dále – Homeyová klade větší důraz na úzkost, zatímco já na osamělost jedince.

tických a sadistických snahách, jak se s nimi setkáváme v různých stupních u normálních, popřípadě neurotických osob. Nejprve tyto tendence popíšeme a pak se pokusíme ukázat, že obě jsou únikem před nesnesitelnou osamělostí.

{ Nejčastějšími formami, v nichž se projevují *masochistické* snahy, jsou pocity méněcennosti, bezcitnosti, individuální bezvýznamnosti. Analýza osob, jež jsou jimi posedlé, ukazuje, že si tyto pocity plně uvědomují a rády by se jich zbavily, ale existenci nějaké síly v jejich nitru, která je k pocitu méněcennosti nebo bezvýznamnosti dohání, si neuvědomují. Jejich pocity jsou víc než jen uvědomění si skutečných nedostatků a slabostí (ačkoli jsou obvykle racionalizovány, jako by jimi byly); tito lidé vykazují tendence podceňovat se, stavět se slabými, neschopnými zvládat své věci. Zcela pravidelně vykazují zjevnou závislost na vnějších silách, na jiných lidech nebo institucích či na přírodě. Často jsou zcela neschopní zakoušet pocit „Já chci“ nebo „Já jsem“. Život jako celek pocítují jako něco tak je překonávajícího, co nemohou zvládnout nebo kontrolovat.

V krajních případech – a těch je mnoho – se vedle sklonů k sebe-podceňování a podřizování vnějším silám objeví i tendence k sebezraňování a k přivolávání bolesti.

Tento sklon může na sebe vzít různé formy. Jsou lidé, kteří se oddávají takovým sebeobžalobám a sebekritice, které by proti nim nevznesl ani jejich nejhorší nepřítel. Jsou jiní, k nimž patří určitý typ kompulsivních neurotiků, kteří mají sklon týrat se nutkavými rituály a myšlenkami. U určitého typu neurotické osobnosti nacházíme snahu stát se tělesně nemocným a čekat, vědomě nebo nevědomě, na nemoc, jako by to byl dar z nebes. Často je potkají nehody, k nimž by bylo nedošlo, kdyby k tomu nepřispěl nevědomý sklon si je způsobit. Tyto tendence, zaměřené proti sobě, se prozrazují i v méně otevřených nebo dramatických formách. Existují například lidé, kteří nejsou schopni odpovědět při zkoušce na otázky, přestože odpověď před zkouškou i po ní velmi dobře znají. Existují jiní, kteří vystupují nepřátelsky proti těm, jež milují nebo na nichž jsou závislí, ačkoli k nim ve skutečnosti pocítují přátelství a jinak by je ani nenapadlo něco takového vyslovit. Zdá se, jako by takoví lidé poslouchali rady našeptávané nepřítelem, aby se chovali tak, aby je to co nejvíce poškodilo.

Tyto masochistické sklony se často považují za zjevně patologické a iracionální. Častěji jsou racionalizovány. Masochistická závislost se pojímá jako láska a lojalita, pocity méněcennosti jako přiměřený výraz skutečných nedostatků a vlastní utrpení se přičte zcela na vrub nezměnitelným okolnostem.

Vedle těchto masochistických sklonů existují úplně opačné *sadistické* sklony, jež zpravidla nacházíme u téhož typu charakterů. Jejich síla je variabilní, jsou víceméně vědomé, nikdy však nejsou opomenuty. Rozlišujeme tři druhy sadistických tendencí, které jsou spolu úzce spjaty. V první se sadista snaží, aby na něm byly závislé jiné osoby, aby měl nad nimi absolutní, neomezenou moc, aby z nich mohl učinit nic než prostředky, podobně jako „hmcíř hněte v ruce jíl“ Jiný druh sadismu spočívá v touze druhé nejenom ovládat, ale i je vykořisťovat, využívat jich, okrádat je a přivtělit si takřikajíc všechno, co je

zaměřená na život se podrobuje procesu rozkladu a mění se v energii zaměřenou na destrukci. Jinými slovy: pud života a pud smrti jsou na sobě závislé, ale je to závislost protikladná. Čím více je pud života ohrožen, tím je pud ničení silnější, čím více se uskutečňuje život, tím menší sílu má destruktivita. *Destruktivita je únik z neprožívaného života.* Lidé a společenské podmínky, které přispívají k potlačování života, vytvářejí destruktivní vášně, jež jsou takřkajíc rezervoárem, z něhož jsou živeny určité nepřátelské tendence – proti jiným lidem nebo proti sobě samému.

Nemusím mluvit o tom, jak důležité je nejen být si vědom dynamické role destruktivity ve společenském procesu, ale také chápat, jaké zvláštní podmínky vytvářejí její sílu. Již jsme se zmínili o nepřátelství, které postupovalo střední třídu v době reformace a projevovalo se v určitých náboženských pojetích protestantismu, zvláště v jeho asketickém duchu a v Kalvínově obraze nemilosrdného Boha, jemuž se zalíbilo jednu část lidstva bez vlastní viny odsoudit k věčnému zatracení. Později projevila střední třída své nepřátelství hlavně mravním rozhořčením, jímž racionalizovala svou závist vůči těm, kteří měli prostředky pro život v počtcích. V naší současné době hrála destruktivita střední třídy důležitou roli při vzniku nacismu, který na tyto destruktivní snahy apeloval a použil jich v boji proti svým odpůrcům. Kořeny destruktivity nižší vrstvy střední třídy se snadno poznají tak, jak jsme o nich právě pojednali: tkví v izolaci jednotlivce, v potlačení rozvoje jeho životních schopností, čímž trpěla tato nižší střední třída daleko více než horní či nejnižší vrstvy obyvatelstva.

3. Automat konformity

Při mechanismech, o nichž jsme právě hovořili, jedinec překonává pocit bezvýznamnosti v porovnání s nepřekonatelnou mocí vnějšího světa buď tím, že se vzdá své individuální integrity, anebo že zničí jiné a svět ho tedy přestane ohrožovat.

Jiným mechanismem úniku je vzdálit se světu tak úplně, že svět pozbude své hrozby (jak se to obráží v určitých psychotických stavech)¹² a namyšlenost člověka naroste psychologicky natolik, že vnější svět se stane ve srovnání s ním malinkým. I když jsou tyto mechanismy úniku pro individuální psychologii důležité, kulturně mají jen menší význam. Proto se jimi nebudeme nadále zabývat, místo toho se však obrátíme k jinému mechanismu úniku, jehož společenský význam je velký.

Tento zvláštní mechanismus je řešením, jež vyhledává většina normálních lidí v moderní společnosti. Abych to vyjádřil krátce: jedinec přestane být sám sebou, vnitřně si osvojí model osobnosti, který mu nabízejí kulturní vzory, a proto se stane přesně takový, jako jsou ostatní a jak to od něho očekávají. Rozpor mezi „JÁ“ a světem zmizí a s ním vědomý strach

---

¹² Srv. H. S. Sullivan, cit. dílo, s. 88 n. a jeho *Research in Schizophrenie*, *American Journal of Psychiatry*, sv. IX, No. 3; také Frieda Fromm Reichmann, „Transference Problems in Schizophrenie“, *The Psychoanalytic Quarterly*, sv. VIII, No. 4.

z osamělosti a bezmocnosti. Tento mechanismus lze srovnat s ochranným zbarvením, jež na sebe berou někteří živočichové. Podobají se svému okolí tak, že je od něho lze jen těžko rozeznat. Člověk, který se vzdá své individuality a stává se automatem, totožným s milióny jiných automatů kolem něho, se nemusí cítit osaměle, natož pociťovat něco jako úzkost. Cena, kterou za to platí, je však vysoká; je to ztráta vlastního JÁ.

Předpoklad, že „normální“ cestou k překonání osamělosti je stát se automatem, odporuje jedné z nejrozšířenějších myšlenek týkajících se člověka v naší kultuře. Většina z nás se domnívá, že jsou jedinci, jimž je ponecháno na vůli, aby mysleli, cítili, jednali, jak se jim zlíbí. Zajisté, není to jen obecné mínění o subjektu moderního individualismu, ale i každý jedinec je upřímně přesvědčen, že on je „on“ a že jeho myšlenky, city, přání jsou „jeho“. I když jsou však mezi námi ryzí jedinci, je tato víra ve většině případů iluzí a nebezpečím tou měrou, jakou blokuje odstranění podmínek, které jsou zodpovědné za daný stav věcí.

Máme co činit s jedním z nejzákladnějších psychologických problémů, který může otevřít řadu otázek. Co je to JÁ? Co je podstatou těch jednání, která jen zprostředkovávají iluzi, že jsou naším vlastním osobním jednáním. Co je to spontánnost? Co je původní duševní akt? Konečně, co to vše má co dělat se svobodou? V této kapitole se pokusím ukázat, jak je možné navozovat city a myšlenky zvenčí a přece je zakoušet subjektivně jako své vlastní, a jak mohou být *naše vlastní* city a myšlenky potlačovány, takže přestávají být částí našeho vlastního JÁ. Ve vysvětlování otázek zde nadhozených budeme pokračovat v kapitole „Svoboda a demokracie“.

Začneme s rozбором významu zkušenosti, která je vyjádřena slovy: „cítím“, „myslím“, „chci“. To se zdá být jasnou a nedvojsmyslnou výpovědí. Otázkou je jen, zda to, co myslím, je správné nebo špatné, nikoli zda ten, kdo myslí, jsem nebo nejsem já. Konkrétní experimentální situace nám však hned ukáže, že odpověď na tuto otázku není bezpodmínečně taková, jak jsme se domnívali. Sledujme experiment s hypnózou.¹³ Je zde subjekt A, kterého hypnotik B uvede v hypnotický spánek a vsugeruje mu, že po probuzení z hypnotického spánku projeví přání číst rukopis, o němž bude přesvědčen, že si ho přinesl s sebou, že ho bude hledat a nenajde ho, že pak uvěří, že mu ho ukradla jiná osoba C a že se na ni velice rozzlobí. Také se mu řekne, že to vše byla sugesce, daná mu v hypnotickém spánku. Musíme dodat, že C je osoba, vůči níž subjekt A nikdy necítil žádnou zlost a že podle všech okolností neměl k takovému pocitu nikdy žádný důvod; dále, že skutečně žádný rukopis s sebou nepřinesl.

Co se stane? A se probudí a po krátké konverzaci na nějaké téma řekne: „Náhodou mi to připomíná něco, co jsem napsal ve svém rukopisu. Přečtu vám to“ Ohlíží se, nenajde ho, nato se obrátí na osobu C a přitom jí vnucuje, že ho musela vzít ona. Rozčiluje se čím dál tím víc a když C stále nařknutí odmítá, subjekt A otevřeně zlostně vyrazí a přímo C obviní z krádeže ru-

¹³ K problému hypnózy srv. seznam publikací od M. H. Ericksona, *Psychiatry*, 1939, sv. 2, No. 3, s. 472.

kopisu. Dokonce pokračuje dále: Na podporu věrohodnosti svého tvrzení, že C je zloděj, uvádí A důvody. Říká, že slyšel od jiných lidí, že C velmi nutně ten rukopis potřebuje, nyní že měl k tomu velmi dobrou příležitost a tak podobně. Slyšíme, že C nejen obžalovává, ale že i pohotově uvádí řadu „racionalizací“, které mají navíc potvrdit hodnověrnost obžaloby (nic z toho ovšem není pravda a A by na něco takového předtím ani nepomyslel).

Předpokládejme, že v tomto okamžiku vstoupí do místnosti další osoba. Ta ani trochu nezapochybuje o tom, že to, co A říká, je to, co myslí a cítí; její jedinou otázkou mělo být, zda obžaloba je či není správná, zda myšlenky osoby A odpovídají skutečným faktům. Avšak nám, kteří jsme byli svědky celé procedury od samého počátku, nejde o to, ptát se, zda je obžaloba pravdivá. Víme, že to není žádný problém, protože si jsme jisti, že to, co A nyní cítí a myslí, nejsou jeho myšlenky a pocity, ale že jsou to cizí elementy, jež mu do jeho hlavy nasadila jiná osoba.

Osoba, která právě vstoupila doprostřed experimentu, měla učinit asi takovýto závěr: „Zde je A, který jasně vyjevuje všechno to, co myslí. On jediný musí vědět, co myslí a neexistuje pro to žádný lepší důkaz než jeho vlastní výpověď o tom, co cítí. Jsou tu však i jiní, kteří říkají, že jeho myšlenky mu byly podloženy a že jsou to cizí myšlenky a přicházejí zvenčí. Ve vsí počestnosti nemohu rozhodnout, kdo má tady pravdu, každý se může mýlit. Protože jsou tady ovšem dva proti jednomu, větší naději na pravdu má většina.“ My však, kdo jsme byli svědky po celou dobu experimentu, nemáme žádné takové pochybnosti a neměl by je ani nově příchozí, kdyby se byl předtím účastnil jiných hypnotických experimentů. Byl by však viděl, že tento typ experimentu se může bezpočtukrát opakovat s různými lidmi a s různým obsahem. Hypnotik může vsugerovat, že syrový brambor je lahodný ananas, a subjekt ho bude pojídat s takovým požitkem, jako by jedl ananas. Nebo, že subjekt nemůže nic vidět, a on se stane „slepým“ Nebo také, že myslí, že svět je plochý, a ne kulatý a subjekt se bude tvrdohlavě přit, že je plochý.

Co dokazuje hypnotický – a zvláště posthypnotický – pokus? Dokazuje, že můžeme mít myšlenky, city, přání a dokonce i smyslové vjemy, které subjektivně pocítujeme jako své vlastní a prožíváme je, i když nám byly vnuceny zvenčí, že jsou v podstatě cizí a že to není to, co ve skutečnosti myslíme, cítíme atd.

Co nám ukazuje specifický experiment, z něhož jsme vyšli? (1) Subjekt něco chce, totiž číst svůj rukopis; (2) něco myslí, totiž že mu ho vzal C a (3) cítí, totiž zlost na C. Viděli jsme, že všechny tři duševní procesy – jeho volní impuls, myšlení, cítění nejsou jeho vlastní ve smyslu výsledku jeho vlastní duševní činnosti; že nevznikly v něm, ale byly mu dodány zvenčí, on je však subjektivně pocítuje, jako kdyby byly jeho vlastní. Vyslovuje řadu myšlenek, jež mu nebyly vsugerovány hypnózou, totiž ony „racionalizace“, kterými „vysvětluje“ svou domněnku, že C mu ukradl rukopis. Přesto však jsou tyto myšlenky jeho vlastní jen ve formálním smyslu. Ačkoli zdánlivě vysvětlují jeho podezření, my víme, že podezření tu bylo napřed a že racionalizující úvahy jsou jen vymyšleny, aby jeho pocit učinily důvěryhodným; nejsou tedy vůbec žádným vysvětlením, ale přicházejí post factum.

Vyšli jsme z hypnotického experimentu, protože nám naprosto neomylně ukazuje, že je možné, aby byl člověk přesvědčen o spontánnosti svých duševních procesů, i když vlastně vyplývají z určité situace, z vlivu osoby jiné než on. S těmito jevy se však setkáváme nejen v hypnotické situaci. Protože obsahy našeho myšlení, cítění, chtění jsou navozovány zvenčí v tak širokém měřítku a nejsou původní, vzbuzuje to dojem, že tyto pseudoakty jsou pravidlem a akty ryzí či vlastní mentální výjimkou.

Pseudocharakter, který předstírá myšlení, je více znám, než týž jev v oblasti volní a citové. Proto bude lépe, pojednáme-li o rozdílu mezi pravým myšlením a pseudomyšlením. Předpokládejme, že jsme na ostrově, kde jsou rybáři a letní hosté z města. Chceme vědět, jaké bude počasí, a ptáme se rybáře a dvou lidí z města, o nichž víme, že poslouchali předpověď počasí z rozhlasu. Rybář se svou dlouholetou zkušeností, jehož se navíc problém počasí dotýká, začne přemýšlet, pokud to už neudělal ještě předtím, než jsme se ho ptali. Protože ví, že základem předpovědi počasí jsou směr větru, teplota, vlhkost a další podmínky, bude zvažovat různé faktory podle jejich příslušného významu a dospěje k víceméně určitému úsudku. Pravděpodobně si vzpomene na předpověď rozhlasu a poznamená, zda odpovídá jeho mínění či nikoli; je-li v rozporu, bude možná ve zvažování svých důvodů opatrnější, ale, a to je to podstatné, to, co nám řekne, je jeho mínění, výsledek jeho myšlení.

První ze dvou letních hostů z města je muž, který, když se ho zeptáme na jeho mínění, ví, že počasí moc nerozumí, a ani nemá žádnou potřebu něčemu takovému rozumět. Jen odpoví: „Nemohu posoudit. Všechno, co vím, je, že předpověď rozhlasu je taková a taková.“ Druhý muž, jehož se ptáme, je odlišný typ. Je přesvědčen, že toho o počasí zná hodně, ačkoli ve skutečnosti toho ví jen málo. Je to typ člověka, který cítí, že musí odpovědět na každou otázku. Na minutu se zamyslí a pak vysloví „své“ mínění, jež je ve skutečnosti totožné s předpovědí rozhlasu. Ptáme se ho, jaké má proto důvody, a on nám řekne, že k svému závěru došel ze zvážení směru větru, teploty atd.

Viděno zvenčí je chování tohoto muže totéž jako rybáře. Když ho však pečlivěji rozebereme, očividně se vyjeví, že poslouchal rozhlas a hlášení převzal. Protože musí mít stůj co stůj pocit, že je to jeho mínění, zapomene, že jednoduše jen opakuje mínění nějaké autoritativní osoby, a je přesvědčen, že k tomuto mínění dospěl svým vlastním myšlením. Domnívá se, že důvody, jež nám uvedl, předcházely jeho mínění, když je však přezkoumáme, vidíme, že by nebylo možné, aby ho k nějakému závěru o počasí dovedly, kdyby si nebyl utvořil mínění už napřed. Jsou to skutečně jen pseudodůvody, které mají ten účel, aby předstíraly mínění, že jsou výsledkem jeho vlastního myšlení. Má iluzi, že dospěl k vlastnímu mínění autority, aniž si je tohoto procesu vědom.

Mohlo by tomu být docela dobře také tak, že má o počasí pravdu a že se rybář mýlí, ani v tomto případě by však nebylo „jeho“ mínění tím pravým, i kdyby se rybář ve skutečnosti ve „svém vlastním“ názoru mýlil.

Týž jev můžeme pozorovat, studujeme-li mínění lidí o určitých subjektech,

například o politicích. Ptejte se průměrného čtenáře novin, co si myslí o určité politické otázce. Podá vám jako „svůj“ víceméně přesný souhrn toho, o čem četl a dokonce – a to je podstatná věc – je přesvědčen, že to, co říká, je výsledek jeho vlastního myšlení. Žije-li v malém společenství, kde politická mínění přecházejí z otce na syna, je „jeho vlastní“ přesvědčení ovládáno daleko více, než by tomu být jen na okamžik uvěřil, protože autorita přísného otce nemá konce. Jiný názor čtenáře může vycházet z momentálních rozpaků, úzkosti, že by byl považován za neinformovaného, a proto se jeho mínění jen tváří, že jím je, ačkoli není výsledkem přirozené kombinace zkušenosti, přání a vědění. Týž jev nacházíme i u estetických úsudků. Průměrný člověk, který jde do galerie a dívá se na obrazy slavného malíře – řekněme Rembrandta – usoudí, že je to překrásný a působivý obraz. Rozobereme-li tento úsudek, seznáme, že obraz v něm nevyvolal ani zmínku odezvy, že jen tak mluví, protože ví, že se o něm předpokládá, aby si myslel že obraz je krásný. Totéž platí o úsudku lidí o hudbě a také o jejím vnímání. Když se mnozí lidé dívají na pamětihodnosti, stává se často, že ve skutečnosti mají na mysli jen reprodukce, jež viděli tisíckrát, řekněme na pohlednicích, a zatímco jsou přesvědčeni, že vidí „ony“ scenérie, mají před očima jejich obrazy. Anebo při prožívání neštěstí, k němuž došlo v jejich přítomnosti, vidí a slyší situaci v termínech novinářské reportáže, kterou předjímají. Pro mnohé lidi je vlastní zážitek z divadelního představení nebo politického shromáždění, jichž se zúčastnili, skutečným zážitkem až poté, když o tom čtou v novinách.

Potlačení kritického myšlení začíná obvykle brzy. Například pětileté děvče může poznat neupřímnost své matky buď důvtipem, že matka mluví o lásce a přátelství a přitom je ve skutečnosti chladná a sobecká, anebo krutým postřehem, že matka má poměr s jiným mužem a přitom stále zdůrazňuje svou vysokou morální úroveň. Dítě cítí rozpor. Jeho smysl pro spravedlnost a pravdu je zraněn. Protože je však závislé na matce, která žádný druh kritiky nedovolí, a protože má, řekněme, slabého otce, na něhož se nemůže spolehnout, je dítě nuceno svou kritickou prozíravost potlačit. Za velice krátkou dobu už vůbec nebude zaznamenávat matčinu neupřímnost nebo nevěru. Ztratí schopnost kriticky myslet, protože se mu zdá, že udržet obojí naživu by bylo jak beznadějně, tak nebezpečně. Na druhé straně působí na dítě názor, že by mělo věřit v upřímnost a slušnost své matky a ve šťastné manželství svých rodičů a brzy si tuto představu osvojí, jako by byla jeho vlastní.

Ve všech těchto ukázkách pseudomyšlení je problémem, zda myšlení je výsledkem vlastního osobního myšlení, to jest vlastní osobní aktivity; problémem není, zda obsah myšlení je správný či nikoli. Jak už bylo uvedeno v případě rybáře předpovídajícího počasí, jeho myšlení může být dokonce mylné, a mínění muže, který jen opakuje myšlenku do něho vloženou, může být správné. Pseudomyšlení může být také dokonce logické a racionální. Jeho pseudocharakter nemusí být vůbec nelogický. Můžeme studovat jeho racionalizace, jimiž se snaží vysvětlovat nějaké jednání nebo pocit racionálními a realistickými důvody, ačkoli jsou ve skutečnosti určovány fak-

tory iracionálními a osobními. Racionalizace může být v rozporu s fakty nebo s pravidly logického myšlení, sama však bývá logická a racionální. Její iracionalita tkví v tom, že není skutečným motivem jednání, že jeho příčinu předstírá.

Příklad iracionální racionalizace vystihuje velmi dobře známý vtip: Nějaká žena si vypůjčila od sousedky skleněný džbán, rozbila ho, a když byla požádána o jeho vrácení, odpověděla: „Jednak jsem vám ho už vrátila, za druhé jsem si ho od vás nikdy nevypůjčila a za třetí byl už rozbitý, když jste mi ho dala.“ Příkladem „racionální“ racionalizace je, když osoba A, která se nachází v ekonomické tísní, žádá svého příbuzného B, aby jí půjčil nějakou částku peněz. B odmítne a zdůvodní to tím, že by půjčením jen podporoval sklony A k nezodpovědnosti a spoléhání se na podporu jiných. Takové zdůvodnění může dokonale souhlasit, přesto však to bude racionalizace, protože nechtěl půjčit peníze A v žádném případě, a i když sám věří, že byl motivován starostlivostí o dobro A, byl ve skutečnosti motivován svou vlastní lakotou.

Nemůžeme poznat, zda máme co činit s racionalizací, určujeme-li jen logičnost osobní výpovědi jako takovou, musíme však také přihlídnout k psychologickým podnětům právě probíhajícím v daném člověku. Rozhodujícím není, co kdo říká, ale jak to říká. Myšlenka, která je výsledkem aktivního myšlení, je vždy nová a původní; původní nikoli nezbytně v tom smyslu, že jiní takovou předtím neměli, vždycky však v tom smyslu, že osoba, která myslí, použila myšlení jako nástroje k odkrytí něčeho nového ve světě mimo sebe nebo uvnitř sebe sama. Racionalizace v podstatě znamená, že člověku tato vlastnost odkrývání a odhalování chybí; racionalizace jsou jen sebeutvrzováním se ve vlastních emocionálních předpojatostech. Racionalizování není nástroj k pronikání do skutečnosti, ale pozdní pokus uvést do souladu vlastní přání s existující realitou.

Stejně jako při myšlení, tak musíme i při cítění rozlišovat ryzí cit, který vychází od nás samých, od pseudopocitu, jenž ve skutečnosti náš vlastní není, ačkoli jsme přesvědčeni, že tomu tak je. Zvolme si příklad z všedního života, který je typický pro klamný rys našich citů ve styku s jinými lidmi. Pozorujeme nějakého muže na společenském večírku. Je veselý, směje se, přátelsky hovoří a zdá se, že je celkem šťastný a spokojený. Při odchodu se přátelsky usmívá a říká, jak dobře se ten večer bavil. Dveře se za ním zavřou – a to je ten moment – kdy se na něj pozorně zadíváme. Jeho výraz tváře se náhle změní. Úsměv je tentam, což se ovšem dalo čekat, protože nyní je sám a není nic ani nikdo, kdo by vzbuzoval smích. Avšak změna, o níž právě mluvím, je víc než to, že se vytratil smích. Vzezření jeho tváře vyjadřuje hluboký smutek, téměř zoufalství. Trvá to snad jen pár vteřin a pak se na tváři objeví obvyklý výraz jako maska. Muž sedne do vozu a myslí na večer, rád by věděl, zda udělal dobrý dojem a má pocit, že se tak stalo. Byl však „on“ po celý večer šťastný a veselý? Byl ten letmý výraz smutku a zoufalství, který jsme zachytili na jeho tváři, jen okamžitou reakcí bez většího významu? Odpovědět na tuto otázku bez větší znalosti onoho muže je téměř nemožné. Je to jen nahodilá událost, jež však může poskytnout klíč k porozumění, co jeho veselost vlastně znamenala.

Té noci měl sen, že je s A. E. F. ve válce. Dostal příkaz, aby pronikl protivníkovou linií do štábu nepřítele. Oblékne si důstojnickou uniformu – zřejmě německou – a náhle se objeví ve skupině německých důstojníků. Je překvapený, že hlavní stan vrchního velitelství je tak pohodlný a že každý je k němu tak přátelský, čím dál tím více však stoupá jeho úzkost, že ho poznají jako špióna. Tu se k němu přiblíží jeden mladší důstojník, který se mu zvláště zalíbil, a řekne: „Vím, kdo jste. Existuje pro vás jediná cesta úniku. Začněte vyprávět anekdoty. Smějte se a rozesmějte všechny svými vtipy tak, že nebudou věnovat žádnou pozornost vám.“ Je velmi vděčný za tuto radu a začne vyprávět vtipy a smát se. Konečně jeho vtipkaření už přestává mít meze a druzí důstojníci začínají mít podezření a jeho vtipkování se jejich podezření zdá posilovat. Nakonec ho naplní takový pocit hrůzy, že už nemůže dál; vyskočí náhle ze židle a všichni se ženou za ním. Pak se scéna změní: on sedí ve voze pouliční dráhy, která staví před jeho domem. Je v civilu a má pocit uklidnění při myšlence, že války je konec.

Předpokládejme, že se ho můžeme druhý den zeptat, jak je to s ním v souvislosti s jednotlivými částmi snu. Zaznamenané zde jen málo asociací, jež jsou zvláště významné pro pochopení hlavního problému, o který se zajímáme. Německá uniforma mu připomíná, že předešlého večera byl na večírku host, který hovořil se silným německým přízvukem. Připomněl si, že jím byl znepokojen, protože mu nevěnoval moc pozornosti, ačkoli náš muž se snem se tolik namáhal, aby právě na něj učinil dobrý dojem; že na chvíli měl na večírku pocit, že ten muž s německým přízvukem si z něj tropí legraci a drze se směje řečem, jež vedl. Když přemýšlel o pohodlné místnosti hlavního štábu, připadá mu, že vypadala jako místnost, v níž byl společenský večírek, okna se však podobala oknům sálu, kde jednou propadl při zkoušce. Překvapen těmito asociacemi začal si vybavovat, že předtím, než na večírek šel, byl dosti soustředěn na dojem, který chtěl udělat částečně proto, že jedním z hostů byl bratr děvčete, o něž se zajímal a chtěl je získat, a částečně proto, že hostitel měl velký vliv na jeho představeného, na jehož mínění o něm velice závisel jeho úspěch v zaměstnání. Když mluví o představeném, říká, jak se mu nelíbí, jak se jím cítí být ponižován, když mu musí ukazovat přátelskou tvář a že pocítoval nechut ke svému hostiteli, ačkoli si toho všeho nebyl vědom. Jinou z jeho asociací je, že vyprávěl legrační příhodu o plešatém muži a pak že se trochu bál, aby se nedotkl svého hostitele, protože ten bude už také brzy téměř holohlavý. Pouliční dráha mu připadala podivná, protože se mu nezdálo, že by tam byly nějaké koleje. Zatímco o tom mluví, vzpomíná si na pouliční dráhu, kterou jezdíval do školy jako chlapec, a napadají ho další podrobnosti, totiž že ve snu byl řidičem pouliční dráhy a že byl udiven, jak se její zařízení jen málo liší od řízení automobilu. Je jasné, že pouliční dráha zastupovala jeho vlastní vůz, jímž jel domů a že jeho návrat domů mu připomínal jeho návraty domů ze školy.

Každému, kdo je obeznámený s výkladem významu snů, bude nyní vysvětlení snu a s ním sdružených představ jasné, ačkoli jsme se zmínili jen o části jeho asociací a prakticky nebylo řečeno nic o struktuře osobnosti z minulé a současné situace muže. Sen prozrazuje jeho skutečné pocity

z předchozího společenského večírku. Byl úzkostný, obával se, že neudělá dojem, jak si přál, měl zlost na některé lidi, před nimiž si připadal směšný a jimž nebyl dostatečně po chuti. Sen ukazuje, že jeho veselost byla prostředkem k zatajení jeho úzkosti a hněvu a zároveň k usmíření těch, na něž se zlobil. Celá ta veselost byla maskou, nepramenila z jeho srdce, skrývala jen to, co „on“ cítil: strach a zlobu. To také činilo celé jeho postavení nejistým, takže měl pocit, že je špehem v nepřátelském táboře a že může být každým okamžikem odhalen. Letmý výraz smutku a zoufalství, který jsme u něj zaznamenali, právě když se rozloučil, se nyní potvrzuje a také vysvětluje: v tento okamžik jeho tvář vyjadřovala, co „on“ skutečně cítil, ačkoli to bylo něco, čeho si vůbec nebyl vědom. Sen popisuje tento pocit dramaticky a zřetelně, ačkoli se otevřeně nezmiňuje o těch lidech, kterých se jeho pocity týkaly.

Tento muž není neurotický ani není pod hypnotickým působením; je spíše normálním jedincem s touž úzkostí a potřebou souhlasu, jak to bývá u moderního člověka zvykem. Nebyl si vědom toho, že jeho veselost nebyla „jeho“, protože je tak zvyklý pociťovat to, co se od něho předpokládá, cítí že v určité situaci by to byla spíše výjimka než pravidlo, kdyby ho napadlo něco „neobvyklého“

Co platí o myšlení a cítění, platí i o *volním procesu*. Většina lidí je přesvědčena, že pokud nejsou otevřeně donuceni vnější silou něco dělat, jsou jejich rozhodnutí jejich rozhodnutími a chtějí-li něco, je to jen to, co chtějí oni. To je však jen jedna z velkých iluzí, které o sobě samých máme. Velký počet našich rozhodnutí není ve skutečnosti naším vlastním, ale je nám vsugerován zvenčí; nám se jen podařilo přesvědčit sebe samé, že jsme to byli my, kdo se tak rozhodli, zatímco jsme se již přizpůsobili očekáváním jiných, hnání úzkostí z osamělosti a z častého přímého ohrožování našeho života, svobody a pohodlí.

Když se zeptáme dětí, zda chtějí chodit do školy každý den, je jejich odpověď: „Ovšem, chci,“ pravdivá? V mnoha případech určitě ne. Dítě snad chce chodit do školy skutečně pravidelně, avšak velmi často by si rádo hrálo, anebo místo toho dělalo něco jiného. Jestliže cítí „Chci chodit do školy každý den,“ asi potlačilo svoji nechuť k pravidelnosti školní docházky. Cítí, že se od něj očekává odpověď, že chce chodit do školy každý den a tento tlak je dost silný, aby potlačil pocit, že do školy chodí tak často jen proto, že musí. Dítě by mělo šťastnější pocit, kdyby mohlo ve skutečnosti vědět, že někdy do školy chce jít a někdy že tam jde, protože tam jít musí. Ale tlak smyslu pro povinnost je dost velký na to, aby mu dal pocit, že „ono“ chce to, co se od něj očekává, aby chtělo.

Všeobecně se předpokládá, že většina mužů uzavírá manželství dobrovolně. Určitě existují takové příklady mužů, kteří se žení na základě povinnosti, anebo závazku. Jsou případy, kdy muž se žení, protože „on“ skutečně chce. Existuje však také nemálo případů, v nichž muž (nebo ovšem také žena) je vědomě přesvědčen, že chce uzavřít manželství s určitou osobou, protože se právě ocitl v řadě událostí, které ho vedou k manželství a zdá se, že blokují jakýkoli únik. Po všechny měsíce před manželstvím je pevně

přesvědčen, že „on“ se ženit chce, a prvním, spíše však opožděným náznakem toho, že tomu asi tak není, je fakt, že v den své svatby propadne panice a pocítí popud utéct pryč. Je-li „soudný“, trvá tento pocit jen několik minut, a on na otázku, zda má úmysl uzavřít sňatek, s неотřesitelným přesvědčením odpoví, že ano.

Mohli bychom se zmínit o velmi mnohých příkladech ze všedního života, kdy se lidem zdá, že sami rozhodují a sami něco chtějí, ale ve skutečnosti podléhají vnitřnímu nebo vnějšímu tlaku, že „musí“ chtít to, co potom také udělají. Když pozorujeme, jak se lidé rozhodují, jsme vlastně ohromeni, jakou měrou jsou lidé mylně přesvědčeni, že to, co učinili, se stalo na základě „jejich“ rozhodnutí, zatímco se jen podřídili konvenci, povinnosti, anebo zcela jednoduše nátlaku. Téměř se zdá, že „skutečně vlastní“ rozhodnutí je ve společnosti, která údajně činí rozhodnutí jedince úhelným kamenem jeho existence, poměrně řídkým jevem.

Rád bych vylíčil podrobně ještě jeden příklad onoho pseudochtění, jež můžeme pozorovat při analýze lidí, kteří nemají vůbec žádné neurotické symptomy. Ačkoli má tento individuální případ málo co společného s velkými kulturními problémy, jimiž se v této knize zabývám, uvedu ho, protože poskytuje čtenáři, který není obeznámen s fungováním nevědomých sil, navíc příležitost, aby se s tímto fenoménem seznámil. Mimoto klade tento příklad důraz na problém, o němž jsem se již zmínil, který si však zasluhuje bližšího vysvětlení: je to spojitost represe s problémem pseudofaktů. Ačkoli pohlížíme na represu většinou z hlediska působení potlačovaných sil v neurotickém chování, snech atd., zdá se důležité zdůraznit, že každé potlačení vyřazuje část vlastního skutečného JÁ a vynucuje si nahradit pseudopocitem to, co bylo právě potlačeno.

V případě, který chci právě uvést, jde o 22letého studenta medicíny. Zajímá se o svou práci a s bližními vychází celkem dobře. Není nijak zvlášť nešťastný, ačkoli se cítí být poněkud unavený a život nemá pro něj žádný zvláštní půvab. Důvod, proč chce být analyzován, je teoretický, protože se chce stát psychiatrem. Naříká si jen na určitý druh blokování ve svém studiu lékařství. Často si nemůže vzpomenout na věci, jež četl, při přednáškách je mimořádně unaven a při zkouškách má poměrně slabé výsledky. Je mu to hádankou, protože se mu zdá, že co se týče jiných předmětů, má o mnoho lepší paměť. Nepochybuje o své vůli studovat lékařství, velmi často však silně pochybuje, zda má pro to potřebné schopnosti.

Po několika týdnech analýzy vypravuje sen, v němž je v posledním patře mrakodrapu, který postavil, a pohlíží dolů na ostatní domy s lehkým pocitem triumfu. Náhle se mrakodrap zhroutí a on se ocitne pod jeho troskami. Uvědomuje si, že se někdo snaží pohnout troskami, aby ho osvobodil, a slyší někoho prohlašovat, že je těžce zraněn a že lékař přijde velmi brzy, má však pocit, že čekání na lékaře je nekonečné. A když se doktor konečně dostaví, zjistí zase, že si zapomněl přinést s sebou své nástroje a nemůže mu tedy nikterak pomoci. Popadne ho silný hněv vůči doktorovi a náhle zpozoruje, že stojí a vůbec není zraněn. Doktorovi se vysměje a v ten okamžik se probudí.

Neměl mnoho asociací ve spojitosti se snem, zato však některé o to

významnější. Myšlenka, týkající se mrakodrapu, který postavil, má příčinnou spojitost s tím, že se vždy zajímal o architekturu. V dětských letech bylo jeho nejoblíbenější zábavou sestavovat stevební kostky a když mu bylo sedmnáct, rozhodl se, že bude architektem. Když se o tom zmínil svému otci, řekl mu docela přátelsky, že je ovšem zcela na něm, aby si svobodně zvolil své povolání, on (otec) je však jistý, že ten nápad je jen pozůstatek jeho dětských přání a že ve skutečnosti dává přednost studiu medicíny. Mladý muž myslel, že otec má pravdu, a nikdy už s ním o tom nehovořil, začal však studovat lékařství, jako by to bylo samozřejmé. Jeho asociace s lékařem, který přišel pozdě a pak zase zapomněl nástroje, byly neurčité a sporé. Zatímco však mluvil o této části snu, napadlo ho, že termín pravidelných návštěv na psychoanalýzu se změnil, a i když proti změně nic nenamítal, že ho to ve skutečnosti docela rozzlobilo. Zatímco o tom mluví, jeho zlost stoupá. Obviní analytika, že si s ním dělá, co chce, a konečně řekne: „Dobrá, koneckonců já stejně nemohu dělat, co chci.“ Je docela překvapen svým vzdorem a touto myšlenkou, protože žádné nepřátelství vůči analytikovi či analytické činnosti nikdy nepocítil.

Po nějakém čase má jiný sen, z něhož si však pamatuje jen zlomek: jeho otec je zraněn při automobilovém neštěstí. On sám je lékař a předpokládá se, že se o otce postará. Zatímco se ho však snaží ošetřit, cítí, že je naprosto ochromen a nemůže udělat vůbec nic. Přepadne ho zděšení a probudí se.

V těchto asociacích se s odporem zmíní, že v posledních několika letech ho napadly takové myšlenky, že jeho otec by mohl náhle zemřít a že ho poděsily. Někdy dokonce pomyslel na dědictví, jež by mu zanechal, a na to, co by s penězi udělal. S těmito fantaziemi nedospěl daleko, jakmile je však potlačil, hned se zase objevily. Když srovnává oba sny, překvapí ho, že v obou případech není lékař schopen poskytnout jakoukoli účinnou pomoc. Uvědomuje si jasněji než kdy dříve pocit, že lékařem nemůže nikdy být. Když je upozorněn na to, že už v prvním snu měl pocit zlosti a vysmíval se neschopnosti lékaře, vzpomíná si, že pokaždé, když slyší nebo čte o případech, kdy lékař není schopen pacientovi pomoci, má určitý pocit triumfu, čehož si předtím nebyl vědom.

V dalším průběhu analýzy se objeví další potlačený materiál. Ke svému překvapení odhalí svůj silný pocit hněvu vůči svému otci a dále, že jeho pocit neschopnosti být lékařem je jen částí obecnějšího pocitu bezmocnosti, který ho provází celý život. Ačkoli se povrchně domýšlel, že si svůj život zařídil podle svých vlastních plánů, nyní cítí, jak hluboko byl naplněn rezignací. Zpozoruje, že byl přesvědčen, že nemůže dělat, co chce, že se musí přizpůsobit tomu, co se od něho očekává. Čím dál tím jasněji vidí, že se ve skutečnosti lékařem nikdy stát nechtěl a to, co považoval za nedostatek schopností, že nebylo nic jiného, než výraz pasivní resistance.

Tento případ je typickým příkladem toho, že člověk svá opravdová přání potlačí a přijme za svá ta, která se od něho očekávají, a to tak, že se mylně domýšlí, že jsou to přání jeho vlastní. Mohli bychom říci, že pravé původní přání je nahrazeno pseudopřáním.

Tato náhražka opravdového myšlení, cítění a chtění pseudoakty vede na-

konec k tomu, že opravdové JÁ je nahrazeno pseudojá. Opravdové JÁ je skutečným původcem všech duševních činností. Pseudojá je jen zástupcem, který představuje právě tu roli, jež se od něj očekává, děje se to však pod jménem JÁ. Člověk může vskutku hrát mnoho rolí a být subjektivně přesvědčen, že on je v každé roli „on“ Ve všech těchto rolích hraje však jen to, co se od něho očekává. U mnoha lidí, i když ne u většiny, je opravdové JÁ oním pseudojá úplně udušeno. Někdy ve snu, ve fantaziích nebo když se člověk napije, se něco z opravdového JÁ možná projeví – city a myšlenky, které člověk po léta nezakusil. Často jde o ty špatné, jež potlačil, protože se jich bál, anebo se za ně styděl. Někdy ovšem jde o to nejlepší v něm, co potlačil ze strachu před zesměšněním, nebo napadením za to, že takové cítění má.¹⁴

Ztráta „vlastního JÁ“ a jeho náhražka oním pseudojá ponechává jedince v napjatém stavu nejistoty. Tím, že je v podstatě odrazem očekávání jiných lidí, je posedlý pochybnostmi, protože do určité míry ztratil svou totožnost. A aby přemohl paniku, která vzniká z této ztráty, je donucen se přizpůsobovat a hledat svou totožnost v ustavičném přitakávání a souhlasu ze strany jiných lidí. Protože sám neví, kdo je, budou to snad vědět druzí – bude-li se chovat podle jejich očekávání; vědí-li to oni, pak to bude vědět i on, jen když jim bude, co se toho týče, důvěřovat.

Automatizací jedince v moderní společnosti vzrostla bezmocnost a nejistota průměrného člověka. Je proto připraven podrobit se novým autoritám, jež mu nabídnou jistotu a zmírní jeho pochybnosti. V následující kapitole se chci zabývat zvláštními podmínkami, nezbytnými pro přijetí této nabídky v Německu; ukáže se, že pro jádro nacistického hnutí – maloměšťáckou třídu – byl autoritářský mechanismus zvlášť charakteristický. V poslední kapitole si pak vysvětlíme působení automatů konformismu na kulturu naší vlastní demokracie.

---

14 Psychoanalytická procedura je v podstatě proces, v němž se člověk snaží odhalit své opravdové JÁ. „Volné asociace“ jsou prostředky k vyjádření vlastních prapůvodních pocitů a myšlenek, tím, že se vypráví pravda; pravda v tomto smyslu se však nevztahuje ke skutečnosti, že někdo říká, co si myslí, ale k myšlení prapůvodně vlastnímu, ne k osvojení si myšlení očekávaného. Freud zdůraznil potlačení „špatných“ věcí; zdá se, že nedomyslel, jakou měrou se stávají předmětem potlačení i věci „dobré“

Obsah

Předmluva I	7
Předmluva II	9
I. Svoboda – psychologický problém?	13
II. Vyčlenění individua a dvojznačnost svobody	23
III. Svoboda ve věku reformace	31
1. <i>Středověké pozadí a renesance</i>	31
2. <i>Období reformace</i>	42
IV. Dva aspekty svobody moderního člověka	62
V. Mechanismy úniku	77
1. <i>Autoritářství</i>	79
2. <i>Destruktivita</i>	97
3. <i>Automat konformity</i>	100
VI. Psychologie nacismu	111
VII. Svoboda a demokracie	127
1. <i>Iluze individuality</i>	127
2. <i>Svoboda a spontaneita</i>	134
Dodatek: Charakter a společenský proces	144
Doslov (<i>Zdeněk Janík</i>)	155

E r i c h
FROMM
STRACH
ZE
SVOBODY

Z anglického originálu *Escape from Freedom*,
vydaného nakladatelstvím Holt, Rinehart & Winston,
New York 1941,

přeložila PhDr. Vlastislava Žihlová.

Doslov napsal Zdeněk Janík.

Obálku navrhl Pavel Kolín.

Vydání 1., Praha 1993.

Vydalo a sazbu zhotovilo Naše vojsko,
nakladatelství a knižní obchod, s. p. v Praze,
jako svou 6247. publikaci, stran 160.

Odpovědný redaktor PhDr. Milan Váňa.

Výtvarná redaktorka Larisa Dašková.

Technická redaktorka Eva Baumová.

Vytiskly Tiskárny Vimperk, s. p.

AA 14,00. VA 14,49.

28-029-93. 02/03.

FROMM, Erich

Strach ze svobody / Erich Fromm , Z angl. přel.
Vlastislava Žihlová Doslov Zdeněk Janík – 1. vyd.
– Praha Naše vojsko, 1993 (Vimperk Tiskárny
Vimperk). – 160 s.

Orig. *Escape from Freedom*

ISBN 80-206-0290-9

316.6

* svoboda společnost lidská stol. 16-20.
analýzy sociálně psychologické – monografie